

**FROM THE LATE ANTIQUITY TO THE HIGH
MIDDLE AGES: AN ARCHAEOLOGICAL VISION**
DE LA TARDOANTIGUITAT A L'ALTA EDAT MITJANA:
UNA VISIÓ ARQUEOLÒGICA

CIP 94°04/09° FRO

From the Late Antiquity to the High middle Ages : an archaeological vision = La Tardoantiguitat a l'alta Edat mitjana : una visió arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). - Girona : Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic : Documenta Universitaria, 2024. - 1 recurs en línia (343 pàgines) : il·lustracions, plànols, gràfics. - (Moncrapa ; 01)
Descripció del recurs: 17 juliol 2024
Conté: La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana / Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo ... - Textos en català, castellà i italià; resums en català, castellà i anglès
ISBN 978-84-9984-615-6

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí, Lluís, editor literari III. Contenidor de (obra): Prevosti, Marta. Vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Ordenació del territori - Europa - S. V-X 2. Ciutats - Europa - S. V-X 3. Espiritualitat - Europa - S. V-X 4. Catalunya - Condicions rurals - S. V-X 5. Europa - Història - S. V-X 6. Catalunya - Història - S. V-X 7. Llibres electrònics

CIP 94°04/09° FRO

Moncrapa - 01

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial
[/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:](#)
www.documentauniversitaria.media/

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-9984-615-6

DOI: [10.33115/c/9788499846156_09](https://doi.org/10.33115/c/9788499846156_09)

Girona, 2024

No es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades per altres persones que no siguin les propietàries dels drets. És la llicència més restrictiva ja que només permet que altres persones es descarreguin l'obra i la comparteixin amb altres sempre i quan en reconeguin l'autoria, però sense fer-ne modificacions ni ús comercial.

ÍNDEX

Presentació	7
-------------	---

EL MÓN RURAL. LA FI DE LES VIL·LES I LES NOVES FORMES D'EXPLOTACIÓ

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana	10
---	----

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

La <i>villa</i> dels <i>Castellets</i> entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-viii dC)	29
--	----

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació	42
---	----

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

EL TERRITORI. UN ESPAI EN TRANSFORMACIÓ QUE CAL CONTROLAR

Los últimos romanos en los límites de la romanidad. El extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones	56
--	----

Jose A. Lecanda

Redescobrint el paisatge medieval del <i>Laci du sud</i> (Itàlia). El <i>Monti Aurunci Project</i> (MAP)	74
--	----

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles iv-viii). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació	92
---	----

Montse Baiges Minguella

Continuïtats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l' <i>Ager Tarraconensis</i> (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)	110
--	-----

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

De Tàrraco i l' <i>ager tarraconensis</i> occidental a Tarragona i el camp entre els segles v i xii. Cap a un nou relat històric	136
---	-----

Joan Josep Menchon Bes

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus 151

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo

CIUTATS I VILATGES. ENTRE EL MÓN CLÀSSIC I EL MÓN FEUDAL

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana 169

J. M. Nolla

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana 176

Núria Nin

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval 199

Marc Bouzas i Lluís Palahí

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica 213

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva) 228

Joan Llinàs i Pol

L'ESPIRITUALITAT. DELS NOUS RITUALS FUNERARIS A L'APARICIÓ DE LES PRIMERES ESGLÉSIES CRISTIANES

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris 238

Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas

Le quattro chiese di Coccabile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VII sec. ai giorni nostri 253

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

El yacimiento de «A Capela» un eslabón en la historia de Catoira 264

Diego Piay Augusto

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró. Resultats preliminars 276

Jordi Ardiaca Rodríguez

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Prepirineu? El cas de la bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà) 290

Rosa Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, M. Eulàlia Subirà

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segles VI-VIII)	299
Laura de Castellet	
Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)	309
Jordi Oliver Vert	
ABSTRACT (català)	319
ABSTRACT (español)	327
ABSTRACT (english)	335

EL CASTELLOT DE CASTELLVÍ DE LA MARCA (BARCELONA), ENTRE L'ANTIGUITAT I ELS FEUS

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo¹

PRESENTACIÓ

Conegut popularment com el Castellot, el castell de Castellví de la Marca es troba en l'extrem meridional de les comarques de Barcelona, sobre un pic prominent de 465 m d'altura que protegeixen els penya-segats. En connexió amb nombrosos cims perifèrics, l'emplaçament disposa d'un ampli domini visual sobre la plana penedesenca i les muntanyes del Garraf, fins al congost de Martorell, per on discorren les principals vies de comunicació tradicionals. L'antiguitat de la fortificació és palesa en la denominació de *Castrum Vetulum* que li atorguen les fonts, malgrat que l'ocupació permanent del lloc planteja seriosos problemes de manca de recursos i d'aigua suficient. Per tal de proveir-se des del pla diversos senders salven el desnivell de 200 metres que separa el cim dels primers camps i la riera de Marmellar, no sense dificultats, amb recorreguts pedregosos de poc més d'un quilòmetre. Són condicions que limiten severament les diverses ocupacions que ha conegut l'emplaçament, de temps remots (fig. 1).

Figura 1. El castell de Castellví de la Marca, any 2022 (Catarqueòlegs SL).

¹ Universitat Autònoma de Barcelona.

Sense altres dades que les descripcions de les restes aparents (Autors Diversos, 1993a, pp. 111-112), l'estudi arqueològic del castell de Castellví de la Marca s'inicià l'any 2016 i encara continua, amb la participació de l'Ajuntament de Castellví, que promou la restauració del conjunt, i del nostre grup de treball, que condueix la investigació.² Al principi hom realitzà prospeccions sistemàtiques per tal de valorar l'extensió del jaciment i per integrar-lo al seu entorn immediat. Així, al Castellot hom distingí dues àrees distintes d'ocupació, tant sobre el cim de la muntanya com en la plataforma rocallosa que es troba als seus peus, on el pendent se suavitzava. Les excavacions conduïdes han incidit als dos sectors, en el marc de la restauració del castell (anys 2018 i 2020-2022) i en l'exploració de la plataforma inferior (anys 2017 i 2022). Malgrat que la major part del castell ja ha estat excavada, els treballs arqueològics no han finalitzat encara, perquè resta intervenir en algun sector preferent i cal completar l'acondicionament del lloc (fig. 2).

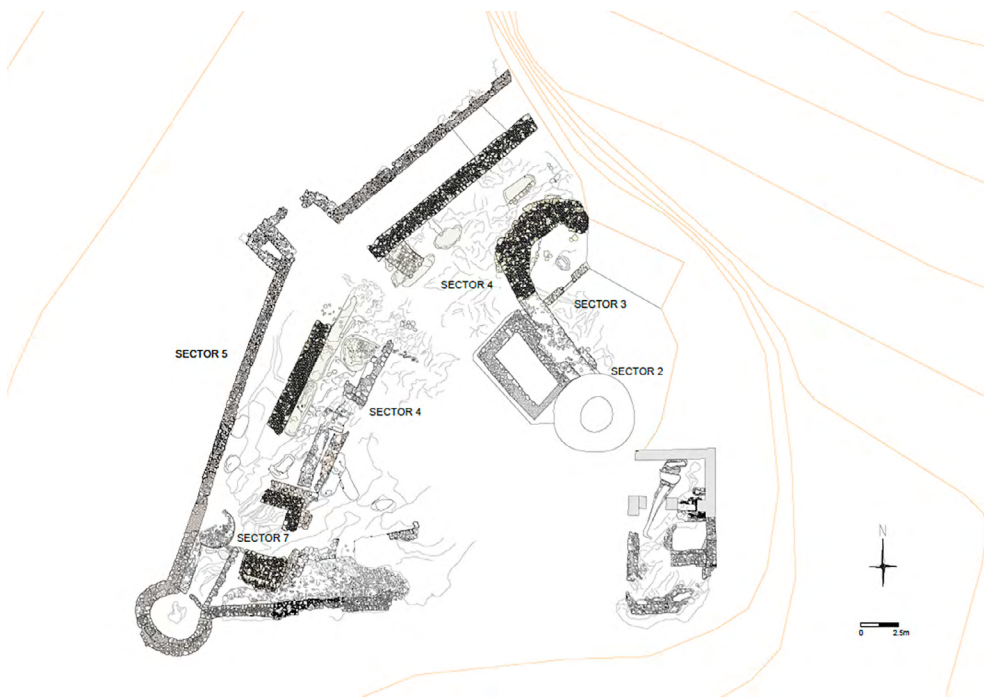

Figura 2. Planta de l'excavació del castell (Catarqueòlegs SL).

Dels avenços obtinguts fins ara només s'han donat a conèixer els resultats preliminars, on s'observa l'ocupació recurrent del lloc en època prehistòrica, antiga i medieval (Folch et al., 2018). Ara s'han multiplicat les dades, tot documentant altres presències puntuals d'època moderna i contemporània. Queda palès que el Castellot de Castellví és un jaciment arqueològic de cronologia molt àmplia, on s'acumulen les ocupacions recurrents i proliferen els materials de gran interès. Lògicament, les fases pitjor conegudes són les primeres, de les quals no es conserva cap estructura. Reconèixer i entendre les restes conservades tampoc no és una tasca senzilla, malgrat el recurs de les datacions absolutes i el suport d'un registre prou abundant. Mentre continuen les anàlisis específiques, el principal recurs és el material ceràmic, que supera 12.000 fragments, on a escala macroscòpica s'observen centenars d'individus. Aquí ens ocuparem només de les primeres fases del jaciment, les més difícils d'interpretar.

² Avui en el marc dels projectes de recerca: *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación; *Dels visigots als feudals, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca*, (CLT_2022_EXP_ARQ001SOLC_00000113), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

L'ANTIC CASTELLVÍ

El cim del Castellot presenta un pla inclinat de planta triangular, amb força pendent en la cara nord i envoltat d'espaldats en els flancs oriental i meridional, tot convergint en el pic que ocupa la torre mestra i en l'esperó rocallós on és l'església. El conjunt emmurallat ocupa una superfície aproximada de 900 m², malgrat que el jaciment arqueològic també s'estén als peus del cim, on destaca una gran balma que perfora la base del penya-segat oriental i que lamentablement va ser buidada cent anys enrere, sense que hom conegués registres d'aquella actuació.

A l'espera d'un estudi específic, la primera ocupació del cim del Castellot correspondria a un petit establiment de l'Edat del Bronze, d'acord amb certes ceràmiques a mà presents arreu, sovint brunyides i algunes decorades amb incisions semicirculars als llavis, cordons amb digitacions impreses o petits botons sobre el cos de les peces. Són materials que procedeixen principalment dels farciments més profunds de les esquerdes entre roques, sense que es preservin sols de les primeres fases d'ocupació.

Després d'una llarga fase d'abandonament, cal esperar fins a un moment avançat d'època republicana per tal que es constati la reocupació del cim en temps històrics, com indicaria una moneda recuperada fora de context, un as de la seca *Kese* que s'atribueix a la fi del segle II aC, tot reportant una data *post quem* on referenciar l'inici (Estarán i Beltrán, 2015, llegenda 12, pp. 198-199). Representades per una dotzena d'individus, les àmfores de tradició ibèrica també ens remetent vers el context republicà, malgrat que no es detecta cap altra forma coetània entre uns materials molt fragmentats, d'un o dos centímetres habitualment. La presència romana encara es renovaria vers la fi de l'alt imperi, com bé proven les importacions de *terra sigillata* hispànica, principalment vasos o copes, i de ceràmica de cuina nord-africana, preferentment cassoles i plats o tapadores (Hayes 23B, 182, 196 i 197), amb alguns vidres (Autors Diversos, 1993b, pp. 88-89; Roca, Madrid, Celis, 2014). Altres materials comuns de cronologia més imprecisa acompanyen les importacions, com gerros, ampolles i diversos contenidors, a banda de *tegulae*, *dolia* i fusaioles, tot sumant desenes d'individus que suggereixen una ocupació imperial més intensa que la fase inicial (fig. 3).

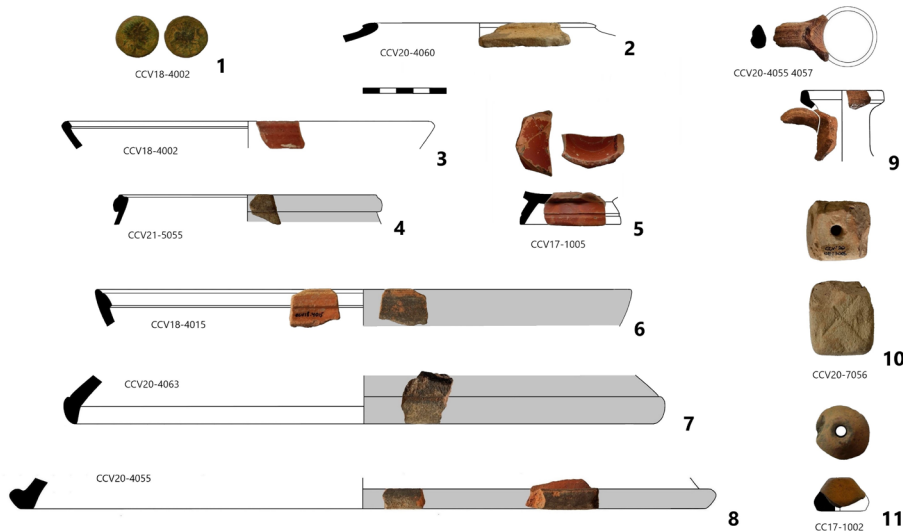

Figura 3. Materials d'època romana (els autors).

Sense estructures associades, cal creure que d'ençà d'un moment avançat d'època republicana existí alguna construcció sobre el cim, potser al mateix emplaçament que després ocupà la torre medieval, d'acord amb la dispersió dels materials. L'exigüitat del registre, però, suggereix que seria un establiment petit, on existia algun edifici cobert de *tegulae* vers la fi de l'alt imperi. Tant el topònim com l'emplaçament denoten el caràcter militar que li pertoca, des d'un principi i durant la seva vigència, molt probablement amb funcions de vigilància territorial o viària. Sense traces d'armament, però, el registre només denota certa acomodació als recursos de l'indret, d'acord amb la proliferació de fusaioles i d'algun contrapès.

D'altra banda, el lloc més pròxim d'on podria aprovisionar-se o dependre es localitza en l'entorn de Cal Morgades del Grau, un extens jaciment que se situa al peu de la serra i a llevant del Castellot, a poc més de 2 km, on s'observà un forn i una àmplia dispersió de materials antics als camps, principalment altimperials. A prop seu també proliferen els establiments altmedievals de menor entitat, com al mas de Puigserol, on persistia una petita explotació amb estructures precàries durant el segle VI (Gibert, 2023, p. 94). Més lluny, diversos jaciments antics es concentren al voltant de l'actual població de la Múnia, situada a poc menys de 4 km del Castellot, sobre el traçat de l'antic camí que enllaçava les comarques de Barcelona amb les del nord de Tarragona i el sud de Lleida.

La posició estratègica del Castellot es complementaria aleshores amb l'emplaçament homònim de Castellví de Rosanes, al Baix Llobregat, que se situa a gairebé 32 km de distància, sobre l'altre extrem dels plans. Aquí existí un establiment en alçada que hom proposà relacionar amb la construcció del Pont de Diable de Martorell vers la fi del segle I aC, on una antiga intervenció observà una tomba de *tegulae*, algun fragment de *sigillata*, fusaioles i restes amfòriques indeterminades, i on es discuteix si la torre mestra del castell és antiga o medieval (Mauri, 2014, p. 37). Com a punts de vigilància complementaris, és molt probable que tots dos establiments tinguessin una entitat molt similar al principi, relativament modesta, tot seguint recorreguts històrics gairebé paral·lels en temps medievals i moderns.

Al seu àmbit territorial, l'establiment dels dos Castellví bé podria relacionar-se amb la darrera fase de la gran fortificació republicana d'Olèrdola, que s'abandonaria vers mitjan segle I aC (Bosch et al., 2003). En un marc més ampli, però, són notòries les transformacions que es produeixen vers la fi de la República i, especialment, en temps d'August, tot comportant la desmobilització de tropes, l'abandonament generalitzat dels assentaments en alçada o la reordenació territorial i fundiària. Són transformacions que s'aprecien arreu al corredor prelitoral i, en particular, a les comarques de la Cossetània oriental i de la Laietània interior, tot culminant en la fundació de la ciutat de *Barcino* poc abans del canvi d'era (Sobrequès, 1991; Oller, 2015, pp. 187-273). Si la correlació fos certa, l'establiment sincrònic dels dos Castellví evidenciaria una notable simplificació del sistema de vigilància territorial, que es confiaria a una breu selecció de talaies prominents. Si més no, sembla clar que el dispositiu de vigilància que conformen jalona la *Via Augusta* i que s'estendria més enllà, on no mancarien altres referents coetanis en alçada, amb distintes denominacions.

CASTELLVÍ VISIGOT I ANDALUSÍ

L'absència de ceràmiques d'importació tardanes als registres de Castellví de la Marca suggereix certa dilació en la reocupació medieval del cim, atesa l'assídua presència d'aquests materials en la primera generació de fortificacions que es detecta a finals del segle v (Gibert, 2020). Malgrat tot, vers la fi del segle vi o poc més tard, avalaria certa presència d'època visigoda la troballa per un particular d'un ornament escutiforme de cinturó, recuperat als peus de la plataforma inferior.³ Aquest és, però, l'únic indicatiu que ens remetria tan d'hora, perquè al castell no s'observen ceràmiques de cuïta reduïda que hom pugui atribuir al període visigòtic, quan predominen en tota mena de contextos (Macias, 1999; Cela, Revilla, 2004; Beltrán, 2005; Roig, Coll, 2011; Rodríguez, 2020).

Distintament, als primers estrats medievals sovintegen els materials comuns de cuïta oxidada, que sumen diverses desenes de gerros o gerres, bols i altres contenidors, tot conformant un grup heterogeni on es barregen i confonen els materials antics. Principalment, són gerros, amb la vora vertical motllurada sobre l'arrencament de la nansa, amb encaix per tapadora i bec pinçat, on predominarien les produccions antigues sobre les medievals. Altres peces de cuïta oxidant, però, ens remetent inequívocament al període andalusí, amb formes i característiques pròpies de les produccions d'època emiral avançada.

No sembla, així, que el cim de Castellví de la Marca hagi estat un lloc de residència permanent durant els primers segles medievals, malgrat que pugui haver acollit presències episòdiques. Així ho suggereix també la posició marginal que li correspondria entre les defenses de Barcelona durant els segles vi-vii, quan els principals conflictes del regne got se situen molt més al nord, enfront dels francs. A principis del segle viii el seu paper estratègic començaria a canviar, d'ençà de la conquesta islàmica de Tarragona o el breu preàmbul que precedí la presa de Barcelona i Narbona, tot portant les fronteres d'al-Àndalus més enllà dels Pirineus. Finalment, però, la situació es transformà com a conseqüència de la conquesta carolíngia de la ciutat de Barcelona l'any 801, que suposà el retrocés efectiu del domini andalusí vers els confins del riu Llobregat, una situació que perdurà més d'un segle.

Molt temps abandonada, cal considerar que la fortificació antiga de Castellví de la Marca devia estar completament arruïnada quan el lloc es reocupà i és significatiu que alguns materials medievals singulars vinguin de l'esperó rocallós que ocupa l'església, gairebé sense sediments. A banda de tégula i *dolium*, el breu repertori d'aquest indret es limita a distintes formes insòlites de cuïta oxidant, com algunes gerres de vores primes i sinuoses, així com un bol amb apèndix de botó digitats (fig. 4, n. 1-3). És un grup peculiar que potser indica l'existència preliminar d'alguna instal·lació que aprofités la defensa de l'espadat, uns materials que de forma genèrica i imprecisa ens remetent vers les produccions nord-africanes tardanes, com ara als materials de Volúbilis del segle viii (Bonifay, 2004; Amorós, 2020, p. 20). Malgrat tot, cal reconèixer que són indicis insegurs i que potser només testimonien un ús episòdic, previsiblement com a lloc de vigilància eventual en temps de conflicte.

3 Agraïm el coneixement d'aquesta peça al seu descobridor, Daniel Lacruz, i a l'arqueòleg territorial Magí Miret.

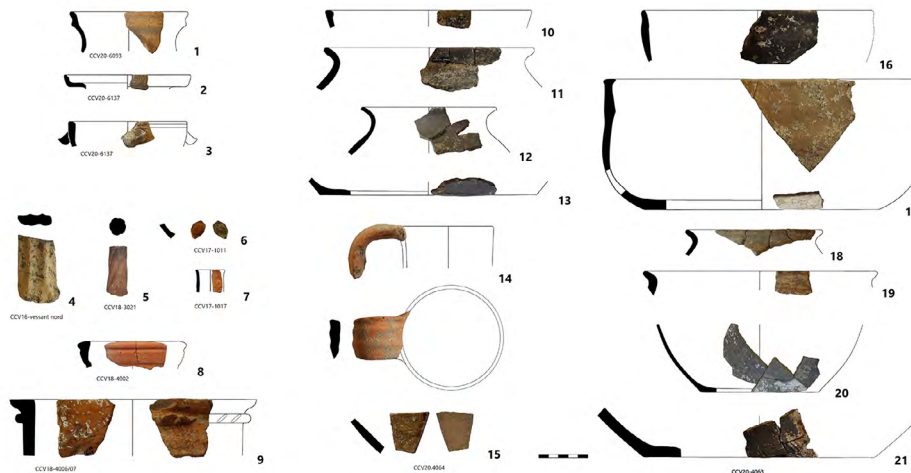

Figura 4. Materials d'època emiral (els autors).

Al capdavant, però, la reocupació definitiva del cim de Castellví de la Marca s'ha de relacionar amb la construcció de la torre mestra, que és l'obra més antiga que es conserva, bastida sobre la roca després d'arrasar i condicionar el cim, tot ocupant una posició nuclear en el desenvolupament ulterior del castell. Avui reconstruïda, és un edifici de planta circular de 5,5 m de diàmetre, una obra de maçoneria irregular de pedra i calç arrebossada, amb la base massissa i lleugerament atalussada per tal d'adaptar-se al terreny, amb dos àmbits interiors i terrat separats per trespols de fusta. Originalment, tindria una alçada d'uns 11 m, amb porta sobre el flanc oest del segon pis, que és per on bona part del mur s'esfondrà repetidament en època contemporània. De fet, fou probablement durant les guerres carlines que es realitzà una reconstrucció molt deficient de l'edifici i seria aleshores quan s'obrí l'actual porta d'accés en la base, una reforma que les restes d'un graó de fusta daten de forma imprecisa.⁴

Sense estrats associats a l'obra original, la construcció de la torre i els seus usos inicials bé s'haurien de relacionar amb els primers contextos altmedievals o amb alguna altra estructura de menor entitat. Aquest podria ser el cas de dues pasteres de morter de calç situades al quadrant nord-oest de la torre, una d'elles de planta circular i l'altra rectangular, que flanquegen un petit dipòsit de recollida d'aigües pluvials. A l'espera de datacions absolutes, presenta un especial interès la pastera de planta circular (UE 4078), amb uns estrats d'amortització ben particulars (UE 4064 i 4063). Aquí per primera vegada predominen les ceràmiques de cuïta reduïda o neutra, tot reportant dues peces oxidades de clara ascendència andalusina (fig. 4, n. 14-15). Una d'elles correspon a un gran ataïfor, amb vidrat verd oliva només a l'interior i pasta depurada de color rosat. L'altra és una nansa de cinta nervada amb depressions, que arrenca de l'extrem d'un llavi vertical i correspondria a un gerro, amb pasta de gra gruixut i color ataronjat. Paral·lels d'ambdues peces es troben entre les produccions del Nivell I de Bayyāna (Almeria), d'ençà de finals del segle IX i fins a l'inici del Califat (Castillo, Martínez, 1993), també documentades en la ciutat de València (Rosselló, 1999).

En els contextos d'amortització de la mateixa pastera, però, les produccions locals o regionals de cuïta reductora superen àmpliament les peces oxidades, on comptem diverses olles i recipients globulars, dues cassoles, un gibrell i una tenalla. Grans o de format mitjà, les olles destinades al foc presenten un perfil en S i pastes grolleres

4 BETA-588467: 150 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes, 1718 - 1954 AD (95,4 %)

de color divers, amb la vora exvasada i el llavi arrodonit, lleugerament engrossit o bé afuat, alhora que els recipients petits presenten el llavi recte i disminuït, amb pastes grises, primes i més depurades. Al seu torn, les cassoles tenen la superfície polida o allisada, una amb llavi engrossit a l'interior i l'altra amb llavi girat enfora, dues formes que evocuen les produccions tardoantigues i troben paral·lels coetanis a Barcelona (Autors Diversos, 1993b, p. 366; Macias, 1999, pp. 80-94). Al seu torn, el gibrell presenta parets verticals i una forma irregular, un exemplar precoç que difereix dels cossis oberts d'època comtal.

Hom pot relacionar aquests contextos inicials amb altres materials esparsos, procedents principalment del cim, malgrat que caldria detallar cas per cas l'estratigrafia i els contextos. Així, entre els materials oxidants hom reconeix diverses formes paleoandalusines, com diferents gerros o cànirs amb nansa de cinta o tubular, amb depressions o estries, tant si són verticals com helicoidals, a banda d'una tenalla de coll vertical amb cordó d'impressions digitades (fig. 4, n. 4-9). Malgrat que no es pugui determinar la procedència, són formes i decoracions ben característiques, amb paral·lels als registres de l'entorn de Tortosa i entre les produccions valencianes, o més lluny encara, tot evidenciant els progressos que assoleix el procés d'islamització vers finals de l'emirat (Gutiérrez, 2007; Negre, 2014; Miguélez i Alonso, 2017). Més precises, en la plataforma inferior també s'han recuperat altres restes vidrades d'una petita redoma, de color melat per les dues cares, i d'un ataïfor, de color melat a l'interior i verd a l'exterior, així mateix amb paral·lels a Baÿyāna.

Altres peces de cuïta reduïda similars a les de la pastera es distribueixen arreu del jaciment, on els petits recipients poden presentar profuses decoracions de línies incises al cos superior, tant horitzontals com ondulades, o la combinació dels dos tipus. Són formes que s'inscriuen en el marc de les produccions regionals de les comarques de Barcelona i que en bona part es documenten a la plaça del Rei de la ciutat durant els segles ix-x, genèricament (Beltrán, 2006). Altres paral·lels més pròxims s'observen al castell d'Olèrdola, procedents de l'amortització d'algunes sitges situades vora la muralla i que en conjunt s'atribueixen entorn del segle x, en un sector on es discriminen els estrats amb materials vidrats, que es consideren tardans (Bosch et al., 2002, p. 787). Aquí interessa distingir algunes olles o recipients globulars procedents de les sitges 5, 7, 20, 23 i 27, que presenten vores engrossides i llavis bisellats, amb algun paral·lel a Castellví. De fet, aquests contextos precoços del Penedès manifesten certes peculiaritats locals, especialment visibles en la proliferació dels gibrells i en els petits recipients, que difereixen als establiments rurals coetanis del comtat de Barcelona (Roig, 2017, pp. 113-121).

Concloem que en els primers registres altmedievals de Castellví de la Marca conflueixen les produccions locals i regionals amb les foranes, algunes procedents del sud d'al-Àndalus, tot generant arguments que situen la reocupació permanent del lloc vers un moment avançat del segle ix. Previsiblement, això coincidiria amb la construcció de la torre mestra amb funcions de guàrdia o talaia territorial, que degué custodiar una petita guarnició de forma contínua, sense altres estructures defensives o residencials atribuïbles al període andalusí. Aquesta iniciativa bé podria correspondre al governador de Tortosa que tenia assignada la defensa de la frontera, tot comptant amb la participació d'alguns guerrers de l'emir, com els genets cordovesos que envià a les guarnicions de la costa l'any 850-51 (Bramon, 2000, pp. 205-206), quan potser encara no existia la torre del Castellot.

Evidentment, la de Castellví no fou la torre andalusina més precoç, sinó que s'inscriu en la problemàtica que planteja la introducció de les torres de planta circular i arrodonida en les successives fronteres, d'ençà del segle VIII i en contextos molt incipients del procés d'islamització (Martí i Viladrich, 2018). Torres exemptes similars a les més primitives també proliferaren en la permeable frontera del riu Llobregat després de la pèrdua de Girona i Barcelona, bé com a talaies de vigilància o bé relacionades amb establiments rurals, tot conformant un veritable sistema de defensa que afermà els límits territorials d'al-Àndalus durant tot el segle IX.

Aquí, les torres de planta oblonga són les més comunes i proliferaren ben aviat fins a l'entorn de Tarragona, tot sumant més d'una desena de casos amb aquest model insòlit, sense continuïtat ulterior. Pot servir d'exemple la torre de planta oblonga de Can Pascol, que se situa ben a prop i a l'interior de la mateixa vall que el Castellot, on les prospeccions reporten ceràmiques reduïdes atribuïbles al segle IX i la realització d'un sondeig no detecta permanències fins a gairebé l'època moderna. Aquesta duplicitat de casos suggereix que la torre de Can Pascol degué precedir la del Castellot, com també ho faria la construcció oblonga de Montferri, que proporciona materials similars (Gonzalo i Martí, 2015). Fins i tot existeix un precedent gironí idèntic en la Torre Desvern (Celrà), que s'ha considerat d'època visigoda (Prat, 2020), malgrat que una de les datacions podria correspondre al segle VIII.

En la mateixa frontera del Llobregat, altres torres de planta circular també s'edificarien durant el segle IX, o poc abans. Entre les més precoces, aquí destaquen les torres monumentals de Castellví de Rosanes i les Gunyoles (Avinyonet del Penedès), totes dues amb el basament massís i aparell molt similar al dels fars monumentals de Girona i el nord de Barcelona (Gibert, 2006). Altres torres posteriors, però, mostrarien un increment progressiu en l'alçada dels edificis, on caldria comptar la del castell de Ribes (Sant Pere de Ribes), que ateny uns 20 m i incorpora merlets al terrat, amb porta d'arc de ferradura de molt bona factura. Són progressos que aleshores se certifiquen en la frontera de Lleida, gràcies a les datacions d'època emiral que proporcionen diferents casos, com la torre de Vallferosa, i que també s'observen en l'entorn de la ciutat de Tortosa (Menchon, 2018; Esteve, Menchon, 2020; Martí i Viladrich, 2018, pp. 68-75).

EL CASTELL COMTAL DE CASTELLVÍ

D'acord amb els textos, l'annexió del Penedès i dels districtes occidentals del comtat de Barcelona s'ha d'atribuir al comte Sunyer, potser vers els anys vint del segle X. La instauració del domini comtal comportà el ràpid desenvolupament d'una atapeïda xarxa castral a ponent del riu Llobregat, integrada per desenes de castells jurisdiccionals, que implantaren i dirigiren les elits vicarials en representació del príncep (Martí, Gibert, 2019). Un d'aquests castells termenats fou el de Castellví de la Marca, que amplià notablement les seves defenses durant tot el segle X i assolí un paper principal, ara com a fortificació avançada del comtat de Barcelona. Així ho prova la documentació d'arxiu que l'esmenta d'ençà de l'any 951 (Baiges, Puig, 2019, doc. 324), al principi com a propietat comtal, després cedida al prevere Guadamir i son germà Calabuig, per revertir finalment als Castellvell, senyors de Castellví de Rosanes (Martí, 2017). Aleshores s'hi construïren les muralles i edificis que

conformaren el castell, tot acollint una població permanent, amb diverses obres i àmbits que cal atribuir al segle x o no gaire més tard (fig. 5).

Així, en un primer moment hom remodelà tota la superfície de l'esperó rocallós, on es construí un gran edifici de planta rectangular (6x11 m) que arrasà qualsevol estructura precedent. És una obra de maçoneria i parets primes (0,7 m), de pedra desbastada disposada en filades, que només presenta carreus en les cantonades i obertures, on s'ignora el sistema inicial de cobertes. De fet, al principi podria haver estat una construcció parcialment descoberta, atès que la cara interna del mur oriental presenta un fort enlluït en la part inferior, la base del qual proporcionà un carbó datat en ple segle x.⁵ En ocupar un penyal, aquest edifici bé podria ser un baluard defensiu i un escenari idoni de representació del poder, d'escassa utilitat residencial, però, perquè aviat serví de cementiri, abans de remodelar-se en capella vers inicis del segle xi. Així, sobre l'extrem meridional de l'edifici original s'aprecia una agrupació de tres tombes fetes amb morter, molt deteriorades i buides, que ocupen un espai pràcticament desaparegut i que s'hauria derruït abans de la conversió en capella. També el quadrant nord-est de l'edifici presenta un conjunt de tres tombes d'obra, dues d'elles infantils, on la inhumació de l'adult facilita una datació en ple segle x i es va veure afectada per la construcció dels pilars de cobertura de l'església.⁶

Simultàniament, sobre el flanc nord-oriental de la torre mestra també es documenten certs àmbits precaris i estructures que cal atribuir a un primer moment d'època comtal, com la solera d'un possible forn i un fogar, vora restes de murs de pedra i fang. Aquest fogar facilita una datació en ple segle x,⁷ similar a la que proporciona, en l'entorn, un os de bòvid procedent de l'amortització del dipòsit de recollida d'aigües pluvials.⁸ Sobre el mateix fogar i el seu àmbit aviat s'edificà una muralla o baluard annex a la torre, que només coneixem parcialment. Amb un gruix considerable (1,3-2,3 m), els seus murs perfilen una planta oblonga incompleta, amb un dels extrems semicircular i un espai intern aproximat de 4,5x9 m. Malauradament, la construcció es remodelà des dels fonaments durant la reocupació del lloc al segle xv, tot eliminant els estrats associats al primer edifici. L'amplada del mur indicaria que es tracta d'un veritable front de muralla, destinat a la defensa del flanc oriental del castell, on ocupa una posició dominant sobre el penya-segat, la cova i un dels senders. No obstant això, també podria ser l'àmbit residencial que s'assignés al castlà i la seva planta recorda l'edifici annex a la torre mestra del castell de Castellví de Rosanes, de parets més primes i que potser replicaren aquí els mateixos senyors.

També cal atribuir a un moment relativament primerenc la construcció de la muralla comtal que envolta el cim, una obra de maçoneria encofrada de planta poligonal, molt arrasada i que només coneixem al flanc nord. Amb un mur d'1,20 m d'ample, els diversos trams degueren sumar un recorregut aproximat d'uns 60 m, tot

Figura 5. Restitució aproximada de les obres d'època comtal (els autors).

5 BETA-587791: 1120 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 876 - 994 AD (92,8 %).

6 BETA-585186: 1100 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 886 - 995 AD (92,0 %).

7 BETA-587792: 1080 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 892 - 1023 AD (95,4 %).

8 BETA-605387: 1110 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 882 - 995 AD (93,9 %).

envoltant un espai aproximat de 600 m². La construcció es relaciona amb diverses pasteres de morter de calç, de forma allargada i adherides al mur, que s'amortitzen amb materials prou precoços, com una gran olla decorada amb línies paral·leles i un petit gerro polilobulat de cuita oxidant, que potser no depassarien el segle X (fig. 6, n. 8-9). La porta principal del recinte se situaria en l'extrem occidental, on diverses dovelles i carreus s'amortitzaren en nivells posteriors. La porta la flanquegen dos espais d'habitació contigus que s'adossen a la muralla, com a cos de guàrdia, i una torreta quadrangular que marcaria l'inici del mur meridional.

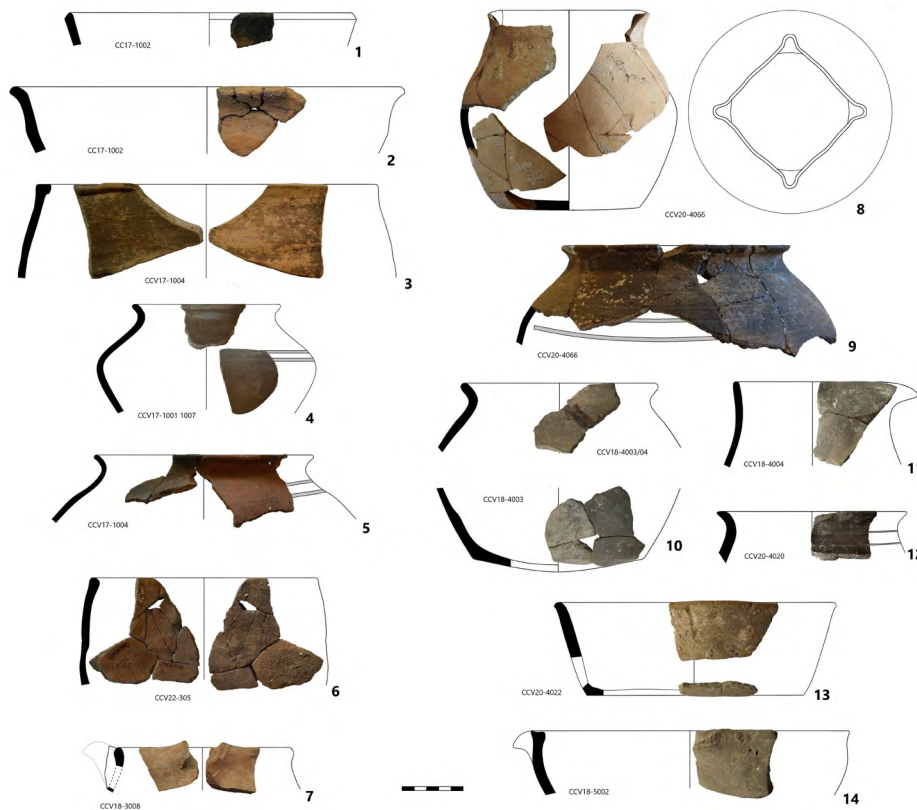

Figura 6. Materials d'època comtal (els autors).

D'altra banda, durant el període comtal s'esplanà tot l'interior del recinte, progressivament i amb l'aportació de terres o l'acumulació de residus, per tal de regularitzar les superfícies. Poc precisos, les produccions regionals de ceràmica reduïda predominen arreu i sumen centenars de peces, representades principalment per les formes globulars d'olles i gerros amb vessador o altres recipients sense nanses, així com per les formes obertes de nombrosos cossis o gibrells i algunes peces espatulades, més primerenques, un repertori que és habitual durant els segles X-XI en les comarques de Barcelona i també al castell d'Olèrdola (fig. 6, n. 7-14; Roig, 2003 i 2012).

Amb aquelles, algunes ceràmiques vidrades esparses aporten una major precisió cronològica, com les restes de diverses redomes o ampolles decorades amb verd i manganès, que representen trenats esquemàtics, palmetes i cercles, motius d'inequívoca atribució al califat i a l'entorn cordovès (Escudero, 1988-90). La majoria mostren vidrats opacs sobre fons blanc, malgrat que alguna presenta decoracions policromes sota vidrat transparent, amb colors que es disposen en forma d'esquitxades o goterons, similars als dos tipus d'obra que hom constata en la ciutat de Còrdova vers inicis del califat (Salinas i Pradell, 2020).

Materials insòlits com són a Catalunya, la seva presència als estrats d'època comtal de Castellví resulta del tot extraordinària i podria relacionar-se amb diverses ambaixades cordoveses. Així, podria ser que alguna peça arribés com a resultat de l'ambaixada que l'any 941 conduí Sendred, parent del comte Sunyer i ancestre dels Castellvell, per tal d'acordar la pau amb el califa. Sembla més probable, però, que aquests materials provinguin de l'ambaixada cordovesa que l'any 971 encapçalà Ènnec Bonfill, fill de Sendred, on el califa oferí a la comitiva regals, robes i atzembles adequades per tornar, com detalla Ibn Ḥayyān (Bramon, 2000, pp. 298-299 i 317-321). La presència d'algun home de Castellví de la Marca al seguici té fàcil explicació, atès que els Castellvell hi tingueren propietats des d'un principi i que el castell devia pertànyer aleshores a algun familiar.

Al seu torn, la plataforma inferior del castell també reflecteix l'ocupació permanent i l'activitat constructiva desenvolupada durant el segle x, perquè aquí coneixem dos àmbits coetanis, entre d'altres que pogueren existir. Tots dos són a prop de la cova, on la superfície s'eixampla i una graderia de fronts de roca facilita l'aixecament de construccions precàries. Els casos excavats es troben als dos extrems i proporcionen contextos arqueològics tancats, tot incorporant algunes formes fetes a mà que recorden les tradicions precedents.

Així, sobre l'extrem oriental de la plataforma s'identifica un àmbit que podria tenir cert valor estratègic, d'acord amb la posició avançada que ocupa sobre el penya-segat. És un espai d'habitació allargat que aprofita un angle de la roca, molt deteriorat i que encara conserva el mur de pedra seca de l'extrem nord, amb brancal de porta d'accés. Aquí es detecten dos paviments o nivells de circulació consecutius, on el més antic facilità alguns fragments vidrats de Baÿyāna i una datació absoluta en ple segle x, procedent d'un os de la zona del fogar.⁹ Les altres formes ceràmiques corresponen a una vintena de peces de cuita reductora i neutra, principalment olles i gerros fets a torn o torneta, decorats amb línies incises horitzontals, en companyia d'algunes formes fetes a mà, tant obertes com tancades (fig. 6, n. 1-5).

Un segon àmbit d'habitació es localitza al peu de l'esperó de la capella, un sector on els retalls i la presència de grans blocs abandonats evidencien les activitats d'una pedrera. De menor entitat i més precari que l'altre, aquest àmbit també aprofità l'angle d'un front de roca, on es perforà un fogar enfonsat al terra que és l'única estructura conservada. La seva amortització reportà força fauna, així com un disc de banya de cérvol i un petit punxó de ferro de secció circular (12x1,5 cm), força més curt que un altre que hom recuperà a la sitja 7 d'Olèrdola (Bosch et al., 2002, làm. 4). Procedent del fogar, l'anàlisi d'un os d'au proporciona una datació vers l'entorn de l'any mil,¹⁰ alhora que els nivells associats reporten una dotzena de peces ceràmiques, algunes fetes a mà (fig. 6, n. 6). D'acord amb la seva localització i cronologia, bé hom podria relacionar aquest àmbit amb la presència d'un grup d'obrers que participés en la reforma i cobertura de l'espai de la capella, quan s'ensulsi l'extrem meridional de l'edifici inicial.

Sense altres obres que ressenyar, queda provada la intensa activitat constructiva que hom desenvolupà al castell durant els primers anys de domini comtal i fins inicis del segle xi, malgrat que l'ocupació del lloc encara perdurà més d'un segle. Ambdues fases també defineixen dos models distints de gestió del castell, amb diferències

9 BETA-471123: 1080 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 894-1018 AD (95,4 %).

10 BETA-639686: 1040 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 951-1041 AD (88,4 %); calibrat 1 sigma 992-1026 AD (68,2 %).

notòries. Així, durant la fase inicial se certifica la presència de famílies residents, en companyia d'altres col·laboradors, tot conformant un grup heterogeni. Distintament, durant el segle XI s'aprecia una clara especialització militar dels usuaris, ben visible en la construcció annexa a la torre mestra i als dos àmbits del cos de guàrdia. Són canvis que cal relacionar amb la innovació dels usos feudals, com bé reflecteix la documentació coetània, on Castellví continuà tenint un paper precursor.

Així, l'any 1022 els Castellvell adquiriren del comte de Barcelona l'administració de justícia i altres drets feudals de la jurisdicció de Castellví, que llavors s'estenia fins al riu Francolí (Udina, 1947, doc. 8). Quatre anys després, en l'*aula* o capella hom restituïa un document, presumptament perdut, que justificava l'adquisició del castell per part dels germans Guadamir i Calabuig (Feliu i Salrach, 1999, doc. 175). En aquest acte un tal Guillem Lotó encapçala els testimonis i devia ser el castlà aleshores, atès que Llop-Sanç Guillem, molt probablement son fill, ho seria quan administrava justícia en 1064 (Feliu i Salrach, 1999, doc. 644). Net i fill d'aquests, a Pere Llop-Sanç s'encomanà la fortificació de Castellví l'any 1092, ara de mans dels nous feudataris de Banyeres del Penedès, amb la concessió de tres cavalleries de terra i el compromís de proveir altres dos guerrers (*militēs*; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, doc. 241). Poc després, en 1101 el substituïen Guillem Miró i altres dos vicaris en l'acte de dotació de l'església parroquial de Sant Sadurní de Castellví, situada al peu de la muntanya (Ordeig, 1993-2001, doc. 279).

Com indiquen els textos, una mateixa família exercí el càrrec de castlà durant tot el segle XI, tot comptant amb la col·laboració, si més no, d'altres dos combatents. Òbviament, cal relacionar l'estructura bàsica d'aquesta guarnició amb els tres àmbits que aleshores existien al castell. També és cert, però, que els serveis i les residències familiars dels cavallers al capdavant es desvinculen de la fortificació, en concedir-los terres al pla i exigir-los disposició per unir-se a les tropes del seu senyor. Nominalment, veritables dinasties de castlans i cavallers perduraren a Castellví de la Marca durant segles, tot i que la fortificació esdevindrà inútil a curt termini, a conseqüència de l'ocupació definitiva de Tarragona i l'allunyament de la frontera. A partir d'aquí s'inicià la seva decadència i ruïna, una situació que es confirma l'any 1152, quan els serveis d'obra del castell de Castellví s'assignen a la nova batllia del sector de Tarragona (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, doc. 950). Més enllà, només es constata l'abandonament del lloc durant tres segles, fins que l'indret esdevé una posició estratègica en el context de la guerra civil catalana.

CONCLUSIONS

La principal conclusió que hom pot extreure de l'estudi del Castellot de Castellví de la Marca és que la seva ocupació se situa, habitualment, en moments crítics de seguretat al territori penedesenc o bé en situacions inestables. Així degué ser en temps prehistòrics i també en època antiga, tot aprofitant les qualitats defensives que ofereix l'emplaçament. De distinta intensitat, els usos militars sempre prevalen en època medieval i moderna, amb reocupacions reiterades i notòries, entre d'altres esporàdiques o episòdiques, sempre relacionades amb alguna autoritat que les promou.

D'acord amb l'antiguitat que denota el topònim, l'excavació del castell bé prova l'ocupació del lloc en època romana, quan existí algun edifici sobre cim, potser

amb funcions de vigilància viària. De forma discontinua, els registres situen l'inici d'aquesta presència antiga en un moment força avançat del període republicà, una ocupació que encara es renovaria vers la fi del període altimperial. Aquest no és un cas únic, però, atesa la duplicitat de Castellví de Rosanes, que també persisteix en època imperial.

Malgrat tot, en cap d'aquests dos Castellví s'aprecien estructures certes de l'antiga fortificació i caldria cercar els seus referents en altres jaciments tardorepublicans, especialment entre aquells que no hagin sofert reocupacions medievals i que presentin alguna construcció turriforme, condicions que redueixen dràsticament els possibles candidats a Catalunya. De fet, la torre gironina de Puig d'Àlia (Amer) podria ser l'únic cas que compleixi els requisits, un edifici de plana rectangular i murs gruixuts, amb doble parament de pedra lligada en sec, la vigència del qual se situa durant el segle I aC i no superaria el tercer quart (Llinàs et al., 1999; Molist, Principal i Padrós, 2022, pp. 241-245). Genèricament, però, l'estudi de les fortificacions turriformes en l'àmbit ibèric tardà i iberoromà ofereix una gran diversitat de fórmules, principalment integrades en fortins, on es defensen algunes propostes equívokes ben arrelades en les tradicions erudites (Moret i Chapa, 2004; Martí, Folch i Gibert, 2007, pp. 30-36).

Aquest és el cas de les torres monumentals de planta circular de les comarques gironines i barcelonines, que les fonts denominen fars i que atribuïm a la iniciativa del governador Sulaymān al-Ārābī, durant el tercer quart del segle VIII (Martí ed., 2008; Martí i Viladrich, 2018, pp. 61-62). Entre altres edificis més modestos, aquest dispositiu integra quatre torres amb aparell quadrat i encoixinat, que serien les obres andalusines més precoces amb aquest tipus de parament, que esdevindrà ben característic en les fronteres de la vall del riu Ebre (Asensio, 2020). Totes quatre han estat excavades i tres d'elles s'han donat a conèixer com a construccions romanes, atesa la presència de materials antics als emplaçaments (Sánchez, 2008; Tura i Mateu, 2008; Pratdesaba et al., 2017), malgrat que totes proporcionen registres altmedievals, que són exclusius en la torre del Far de Santa Coloma de Farners (Folch, Gibert i Llinàs, 2008).

En aquest marc, l'excavació del Castellot de Castellví omple un lloc significatiu per l'estudi de les fortificacions andalusines del Penedès, malgrat que al principi no fos altra cosa que una talaia ocasional. Al capdavant, però, la posició es consolidà amb la construcció de la torre alimara i amb l'assignació d'una guarnició permanent, molt probablement ben avançat del segle IX. Aleshores s'observa una notable diversificació del registre ceràmic, amb diverses peces d'inequívoca ascendència andalusina entre altres produccions locals i regionals, com alguns materials vidrats que no s'haurien d'anticipar a les darreres dècades del segle.

Com es podia esperar, però, la major part de les estructures i restes de Castellví corresponen al període comtal, quan s'edificà el castell i el lloc s'habità permanentment, d'ençà d'inicis del segle X i fins inicis del segle XII. Durant aquest temps proliferen les notícies documentals, que primer detallen els successius titulars, per descriure després la introducció de les pràctiques feudals i els seus actors. Són canvis que també es reflecteixen al castell, que comença per acollir diversos grups familiars i al capdavant disposa d'una guarnició específica, que encapçalen el castlà i altres dos cavallers. Més enllà el castell només fou una institució que persistí durant segles, fins als conflictes de la fi de l'edat mitjana.

Així, el cas de Castellví de la Marca s'integra en la problemàtica més àmplia que plantegen les torres exemptes a Catalunya, que principalment proliferaren durant

els segles VIII-XI, tot desenvolupant diferents tipus de formes i de solucions constructives (Martí, 2022, pp. 332-336). És una qüestió que tant afecta les fronteres d'al-Àndalus com les comtals, amb centenars de casos que sovint proporcionen registres arqueològics molt magres o inclassificables fora del seu àmbit local. No dubtem, però, que les discrepàncies només es resoldran amb una correcta anàlisi estratigràfica i dels materials associats, quan es reconegui a l'arqueologia medieval la consideració que mereix, sense ingerència dels apriorismes ni del soroll academicista. De fet, a la salut de l'arqueologia clàssica tampoc li convenen unes obres que no encaixen en les dinàmiques del procés romanitzador.

BIBLIOGRAFIA

- Amorós, V. (2020). Entre ollas y Marmitas. Una reflexión sobre la producción cerámica entre los siglos VII y IX en el sureste de la península ibérica. *Arqueología y Territorio Medieval*, 27, pp. 11-36. DOI: <https://doi.org/10.17561/aytm.v27.5258>
- Asensio, J. A. (2020). Las fortificaciones andalusíes en sillar regular de gran aparejo en los distritos de Wasqa y Barbastur (provincia de Huesca, Aragón). Dins J. Brufal, J. Negre, F. Sabaté eds. *Arqueologia Medieval. Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*, pp. 49-96. Pagès Editor, Agira 9.
- Autors Diversos (1993a). *Catalunya Romànica XIX. El Penedès, El Garraf, L'Anoia*. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Autors Diversos (1993b). *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale (VII ème s. av.n.è. - VII ème s. de.n.è.)*. Lattara, 6.
- Baiges, I., Feliu, G. i Salrach, J.M. (dirs.) (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Fundació Noguera.
- Baiges, I. i Puig, P. (2019). *Catalunya Carolíngia. El Comtat de Barcelona. VII*. Institut d'Estudis Catalans.
- Beltrán, J. (2005). Las producciones locales e importaciones de la cerámica común del yacimiento de la Plaza del Rei de Barcelona, entre la época visigoda y el período islámico. Siglos VI-VIII. *Quarhis*, 1, pp. 68-89.
- Beltrán, J. (2006). Los contextos altomedievales de la Plaza del Rei de Barcelona: la cerámica de tradición carolingia (siglos IX-X). *Quarhis*, 2, pp. 108-139.
- Bosch, J. M., Mestres, J., Molist, N., Senabre, M. R. i Socias, J. (2002). Les sitges del sector 01. L'ocupació del castrum Olerdula al segle X (Olèrdola, Alt Penedès). Dins *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, pp. 775-789. Ajuntament de Sant Cugat del Vallès - Acram.
- Bosch, J. M., Mestres, J., Molist, N., Ros, A., Senabre, M. R. i Socias, J. (2003). Olèrdola i el seu territori en els segles II-I aC. Dins *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, pp. 349-361. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Bramon, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Eumo Editorial.

- Castillo, F. i Martínez, R. (1993). Producciones cerámicas en Baḡyāna. Dins A. Malpica (ed.) *La cerámica altomedieval en el sur de al-Andalus*, pp. 67-116. Universidad de Granada.
- Cela, X. i Revilla, V. (2004). *La transició del municipium d'Iluro i Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles v i VII dC. Laietania*, 15.
- Escudero, J. (1988-90). La cerámica decorada en «verde y manganeso» de Madinat al-Zahra. *Cuadernos de Madinat al-Zahra*, 2, pp. 127-161.
- Estarán, M. J. i Beltrán, F. (2015). *Numismática paleohispánica*. Universidad del País Vasco.
- Esteve, J. i Menchón, J. (coord.) (2020). *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Ajuntament de Torà.
- Feliu, G. i Salrach, J. M. (dirs.) (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Fundació Noguera.
- Folch, C., Gibert, J., Gonzalo, X., Martí, R. i Martínez, N. (2018). La fortificació antiga i medieval de Castellví de la Marca (Barcelona), primeres dades arqueològiques. *Treballs d'Arqueologia*, 22, pp. 83-105. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.77>
- Folch, C., Gibert, J. i Llinàs, J. (2008). La Torre del Far del Santa Coloma de Farners (La Selva). Dins *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, pp. 155-166. Edar.
- Gibert, J. (2006). La torre sobirana de Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la conquesta islàmica. *Materials del Baix Llobregat*, 12, pp. 53-58.
- Gibert, J. (2020). Una presència difusa: dades i indicis per al reconeixement de les primeres fortificacions altmedievales a l'àrea catalana (segles v-viii). Dins *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*, pp. 153-171. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Gibert, J. (2023). Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle v a la llum de l'arqueologia. *Estudis d'Història Agrària*, 35, pp. 69-108.
- Gonzalo, X. i Martí, R. (2015). El poblament altmedieval del territori de Tarragona: Campanyes de prospecció arqueològica a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (2012-2013). Primers resultats. Dins *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, pp. 721-728. Ajuntament de Barcelona-Acram.
- Gutiérrez, S. (2007). La islamización de Tudmir: balance y perspectivas. Dins Ph. Sénac (coord.) *Villa 2. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (vr-xr siècles): la transition*, pp. 275-318. Université Toulouse-Le Mirail. <https://doi.org/10.4000/books.pumi.25763>
- Llinàs, J., Merino, J., Nolla, J. M., Sagrera, J. i Sureda, M. (1999). La torre romana de Puig d'Àlia (Amer). *Quaderns de la Selva*, 11, pp. 97-108.
- Macias, J. M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles v-vii)*. Museu de Tarragona.
- Martí, R. (ed.) (2008). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Edar Ediciones Arqueológicas.

- Martí, R. (2017). Els Castellvell durant el segle x, artifexs i veguers de la Marca de Barcelona. *Anuario de Estudios Medievales*, 47(2), pp. 679-705. <https://doi.org/10.3989/aem.2017.47.2.07>
- Martí, R. (2022). El desarrollo de las fortificaciones altomedievales en el nordeste hispano, del imperio a los feudos. *Cuadernos de Arquitectura y Fortificación*, 7, pp. 325-342.
- Martí, R., Folch, C. i Gibert, J. (2007). Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens. *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 3, pp. 30-43.
- Martí, R. i Gibert, J. (2019). Els vicaris del comte de Barcelona, gresol de nobleses. Dins A. Blasco i O. Vergès (eds.) *Estudis sobre els orígens de la noblesa al nord-est peninsular (siglos X-XII)*, pp. 143-178. Anem Editors.
- Martí, R. i Viladrich, M. M. (2018). Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X). *Treballs d'Arqueologia*, 22, pp. 51-81. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.76>
- Mauri, A. (2014). *El Castellvell de Rosanes*. Centre d'Estudis Martorellencs.
- Menchón, J. (2018). Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpètua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lleida). *Treballs d'Arqueologia*, 22, pp. 107-134. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.81>
- Miguélez, A. i Alfonso, J. (2017). Cerámicas emirales y califales en la excavación arqueológica del Antiguo Conservatorio (Onda, Castelló). *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 35, pp. 213-227.
- Molist, N., Principal, J. i Padrós, C. (2022). Noves evidències arqueològiques de la presència militar romana al NE de la Hispània Citerior en època tardorepublicana: les torres de Puig d'Àlia, Tentellatge 1 i el fortí d'Olèrdola. *Treballs d'Arqueologia*, 25, pp. 239-260. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.139>
- Moret, P. i Chapa, T. (eds.) (2004). *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. – s. I d. de C.)*. Universidad de Jaén.
- Negre, J. (2014). La cerámica altomedieval de Tortosa (siglos VII-X). Una primera clasificación y análisis interpretativo. *Arqueología y Territorio Medieval*, 21, pp. 39-67. DOI: <https://doi.org/10.17561/aytm.v21i0.2220>
- Oller, J. (2015). *El territorio y el poblamiento de la Layetania interior en época antigua (ss. IV AC – I DC)*. Universitat de Barcelona Edicions.
- Ordeig, R. (1993-2001). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Estudis Històrics.
- Prat, M. (2020). Una torre de època visigoda en el nordeste peninsular: el caso de Torre Desvern, Celrà. Dins J. Brufal, J. Negre, F. Sabaté (eds.) *Arqueologia Medieval. Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*, pp. 241-254. Pagès Editor, Agira 9.
- Pratdesaba, A., Frigola, J., Padrós, C. i Madroñal, A. (2017). El Castell de Falgars: Estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la Baixa República romana fins a l'època medieval. *El territori de Besalú abans del comtat. Quaderns de les Assembles d'Estudis*, 2, pp. 95-120.
- Roca, M., Madrid, M. i Celis, R. (eds.) (2014). *Contextos ceràmics d'època altoimperial en el Mediterrani occidental*. Universitat de Barcelona Edicions.

- Rodríguez, F. (2020). *El comerç mediterrani a Tarraco a les portes de l'Islam (segles VII i VIII dC)*. Universitat Rovira i Virgili, tesi doctoral.
- Roig, J. (2003). Primeres dades sobre la ceràmica medieval d'Olèrdola (Alt Penedès). *Del Penedès*, 7, pp. 51-64.
- Roig, J. (2012). La cerámica del período carolingio y primera época condal en la Cataluña Vieja: las producciones reducidas, oxidantes y espatuladas (siglos IX, X y XI). Propuesta de tipología. Dins S. Gelichi (ed.) *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo*, pp. 199-202. All'Insegna del Giglio.
- Roig, J. (2017). La cerámica reducida de cocina entre el bajo imperio romano y la alta edad media en el noreste peninsular (Cataluña): análisis de contextos y visión de conjunto (s. V al X). Dins *Obra Negra y alfarería de cocina. Actas del XIX Congreso de la Asociación de Ceramología*, pp. 63-121. Ajuntament de Quart.
- Roig, J. i Coll, J. M. (2011). El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'antiguitat tardana de la depressió litoral i prelitoral (s. VI-VIII). Caracterització de les produccions i estudi morfològic. Dins *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, 1, pp. 211-226. Ajuntament de Tarragona-Acram.
- Rosselló, M. (1999). Evolució i transformació de l'espai urbà des de l'època emiral fins l'època taifa: les excavacions del C/ Comte de Trènor, 12 (València). Dins *Actes del I Congrés d'estudis de l'Horta Nord*, pp. 57-87. Centre d'Estudis de l'Horta Nord.
- Salinas, E. i Pradell, T. (2020). Revisando las primeras producciones vidriadas islámicas cordobesas a la luz de la arqueometria. *Arqueología y Territorio Medieval*, 27, pp. 37-61. DOI: <https://doi.org/10.17561/aytm.v27.5416>
- Sánchez, E. (2008). Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès. Dins *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, pp. 125-137. Edar.
- Sobrequès, S. (ed.) (1991). *Història de Barcelona. 1. La ciutat antiga*. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Tura, J. i Mateu, J. (2008). Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny. Dins *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, pp. 139-154. Edar.
- Udina, F. (1947). *El «Llibre Blanch» de Santas Creus*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.